

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В КАТАКОМБАХ (1946 - 1989)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	1
ОСТАННІ РОКИ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ.....	2
ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ.....	4
БРЕЖНЄВСЬКИЙ ПЕРІОД.....	8
НАПРУЖЕННЯ ВСЕРЕДИНІ ЦЕРКВИ	11
МАРНІ СПРОБИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЦЕРКВИ	13
ІВАН ПАВЛО II ТА КОНФРОНТАЦІЯ МІЖ МОСКВОЮ І ВАТИКАНОМ З ПРИВОДУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ	16

ПЕРЕДМОВА

Сталінські репресії проти Греко-Католицької Церкви, які поширилися також на заселені українцями території Польщі (1947) і Чехо-Словаччини (1950), не змогли знищити цю Церкву або розірвати симбіотичний зв'язок між греко-католицизмом і національною свідомістю українців Галичини та Закарпаття. Атеїстичний режим відверто застосовував силу для нав'язування греко-католикам Російської Православної Церкви (РПЦ). Тим самим він позбавив її легітимності в очах віруючих та зробив ще більше залежною від державного захисту перед нелегальною Українською Греко-Католицькою Церквою.

Парадоксально, але кампанія «возз'єднання» не зустріла серйозного спротиву підпільного українського руху опору. Спротив розпочався аж після Львівського «собору». В серпні 1946 р. націоналістичне підпілля видало ультиматум до «возз'єднаного» духовенства з вимогою прилюдно зректися свого відступництва. Деякі священники погоджувалися з цією вимогою або намагалися пояснити мережі Організації Українських Націоналістів (ОУН) недобровільність, а тому й недійсність свого «навернення»; інші ж не наважувалися цього робити, боячись репресій з боку влади. На таємній зустрічі з представниками підпілля присутній на ній речник колишньої «ініціативної групи» дав пояснення ролі й мотивів поведінки Гавриїла Костельника: за загальним визнанням, «ініціативну групу» сформовано примусово, Костельник був переконаний, що Кремль за ніяких умов не буде толерувати Греко-

Католицьку Церкву. Він сприйняв формальне «возз'єднання» з Московським патріархатом як зло менше, ніж повне знищення греко-католицького парафіяльного духовенства, якому відводив виняткову керівну соціальну і моральну роль у спустошених війною галицьких селах. Тому «навернення» Костельника та інших було потрібне для збереження того, що могло бути збереженим; навернення це було примусовим з боку влади, а тому недійсним.

Вбивство Костельника 20 вересня 1948 р., усупереч твердженням радянської пропаганди, не було справою націоналістичного підпілля або «агента Ватикану». Докази, подані родиною Костельника й іншими незалежними джерелами, переконливо вказують на причетність до замаху Міністерства Державної Безпеки (МДБ). Щодо іншого вбивства – Ярослава Галана, головного антиуніатського пропагандиста, то його, можливо, здійснили члени ОУН, але при сприянні МДБ.

ОСТАННІ РОКИ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Найважчим періодом у діяльності Греко-Католицької Церкви були останні роки сталінського режиму. МДБ вистежило таємно призначених екзархів греко-католицьких єпархій. Незадовго до свого арешту митрополит і Йосиф Сліпий призначив чотирьох управителів, серед них єпископів Будку та Чарнецького, яких було ув'язнено разом з ним 11 квітня 1945 р. Архимандрит Климентій Шептицький виконував свої обов'язки до арешту в червні 1947 р., віце-провінціал редемптористського чину Йосиф де Вот служив аж до свого вигнання у Бельгію в грудні 1948 р. Перед від'їздом о. де Вот передав обов'язки редемптористу о. Іванові Зятику, якого незабаром заарештували, катували і врешті засудили в 1950 4 р. На деякий час відповідальність за керівництво Церквою перебрав о. Микола Хмільовський (імовірно, він діяв під псевдонімом «о.Проф. М. Лаврівський, глава підпільної Греко-Католицької Церкви»), коли ще переховувався в уцілілих жіночих монастирях і співпрацював з проводом УПА - ОУН. Його, проте, також було заарештовано і засуджено на початку 1950-х рр. у Ростові-на-Дону. У Станиславові єпископ Григорій Хомишин залишив генеральним вікарієм о. Григорія Балагурака, місцевого настоятеля монастиря василіан. Балагурак був заарештований у 1945 р. – за організацію разом з редемптористським ігуменом Романом Бахталовським «нелегального єпископату» і підтримування «нелегальних контактів з Ватиканом».

До 1 вересня 1946 р., згідно з підпільним звітом ОУН, у Львівсько-Тернопільській єпархії тільки 60 греко-католицьких священиків, що відмовилися прийняти православ'я, були ще на волі. У жовтні того ж року в новоутвореній Дрогобицько-Самбірській єпархії лише 14 парафіяльних священиків, які «чинили опір», не були заарештовані.

Згідно з архиєпископом Львівським Макарієм (Оксіюком), до кінця 1947р. 1124 парафіяльних священики Галичини «підписались» за православ'я: 522 – у Львівсько-Тернопільській єпархії, 277 – у Станиславівській і 325 – у Дрогобицькій єпархії. Проте, як стверджує підпільне донесення, «навіть ті священики, що перейшли на православ'я, у своїй більшості співпрацювали з визвольним рухом». Серед монашого духовенства лише декілька осіб зреклося унії. На короткий час усе ще чинні монастирі залишалися островами українського католицизму; найвідомішим був василіанський монастир у Гошеві (закритий 1950 р.), до якого приходило багато віруючих з навколишніх сіл. Істотним є той факт, що в Галичині РПЦ не відкрила жодного

чоловічого чи жіночого монастиря.

Греко-католицькі жіночі монастирі вистояли дещо довше, ніж чоловічі. У Станиславові провінційний будинок сестер-служебниць (з таємним послушництвом) провадив свою діяльність до 1949 р., монастир сестер-василіанок у Суховолі – до 1952 р. Дві сестри-василіанки утримували митрополичу резиденцію у Львові до 1957р., служачи православним «наступникам» Сліпого, але молячись у кафедральному костелі. Діяльність усіх інших жіночих монастирів у Галичині та Закарпатті була припинена в 1950р. хвилею арештів, яка захопила близько сотні монахинь усіх конгрегацій, разом із сестрами-служебницями (29 з них закінчили своє життя у Сибіру і на Далекому Сході). Після того більшість черниць створили невеликі підпільні спільноти, переважно в містах, де були ще відкриті костьоли. Сестри взялися за мирську працю – найчастіше медичних сестер, санітарок, кухарок, швачок, прибиральниць і т. ін. Маючи довір'я і підтримку віруючих, монахині стали важливою ланкою в мережі підпільної Церкви – здійснювали посередництво між усуненими греко-католицькими священиками і віруючими, допомагали охороняти Найсвятіші Тайни між нечастими візитами священиків, надаючи причастя 15 потребуючим, допомагаючи в релігійній освіті дітей.

Насильне «возз'єднання» з РПЦ посіяло гірку незгоду серед духовенства і віруючих. Здебільшого віруючі йшли за «своїми» священиками. У парафіях, де священики відмовилися прийняти православ'я і пізніше були заарештовані або депортовані НКВС/МДБ, парафіяни звичайно зберігали вірність своїм парохам і відмовлялися визнати православних священнослужителів навіть тоді, коли влада погрожувала закрити греко-католицькі церкви, що залишилися без священиків. Ці вакантні парафії стали основою для підпільної Церкви. Віруючі спільно відправляли Служби Божі без священиків або відкривали формально «незареєстровані» церкви, а якщо це було неможливим, збиралися біля замкненої церкви, співали літургії під проводом місцевого дяка або якоїсь літньої жінки. Українська католицька літургія, яку передавало Радіо Ватикану, допомагала заповнити порожнечу, і з часом ці радіопередачі, які звичайно не заглушувано, ставали доступними дедалі більшому числу віруючих. Час від часу до громад, що залишилися без священиків, навідувались представники підпільного греко-католицького духовенства для того, щоб сповідати, відправляти літургії, здійснювати Святі Тайни, освячувати могили. У міських центрах, де були відкриті костьоли, віруючі греко-католики, які опиралися православ'ю, відвідували римо-католицькі служби. Тільки декілька греко-католицьких священиків, які уникли репресій, тому що «пішли на пенсію» або взялися за світську працю в містах, відправляли Служби Божі та виконували обряди у приватних помешканнях для обмеженого кола віруючих, яким могли довіряти.

У більшості галицьких парафій, де священики номінально прийняли православ'я і юрисдикцію висвячених патріархатом єпископів, віруючі, хоч у серці залишалися католиками, йшли за ними, розуміючи вимушеність такого поступування своїх пастирів. При тому вони наполягали, щоб нічого не змінювалось в обряді або в зовнішньому вигляді церков. По всій Галичині віруючі усвідомлювали себе греко-католиками і здебільшого бойкотували «чужих» православних священиків. Парадоксально, але радянське законодавство в питаннях «культу» посилювало роль мирян, тому що робило парафіяльні комітети («двадцятки») формально відповідальними як за «оренду» церкви, так і за «наймання» духовенства. Переїнявши близько 2500 греко-католицьких церков, РПЦ значно поширила свої володіння, але

водночас перед нею постала проблема «асиміляції» 1124 греко-католицьких священників, яких таки було змушено до «возз'єднання», не кажучи вже про їхніх парафіян, котрі не мали слова на Львівському «соборі».

РПЦ намагалася перебороти свою нелегітимність у Західній Україні. Цьому не сприяла відмова уряду виконати обіцянки, дані «ініціативній групі» Костельника, – відновити діяльність богословської семінарії у Львові для православних питомців і висвятити місцевого священника (колишнього греко-16 католика) вікарієм «чужого» архієпископа Львівського. Друкований орган «ініціативної групи» – «Єпархіальний вісник» перестав виходити у другій половині 17 1946 р. Більше того, після вбивства Галана МДБ заарештувало місцевого кандидата на єпископа-вікарія Львівського і одного із засновників «ініціативної групи» о. Євгена Юрика, який пропав у 1950р. з реєстру патріаршого духовенства. Серед жертв тієї останньої чистки був також близький співпрацівник Костельника, секретар «ініціативної групи» і Львівського «собору» Сергій Хрутський.

До початку 1950 р. Московський патріархат пробував «чисткою» анексованих західноукраїнських єпархій усунути залишки «уніатства» в літургійній практиці, обрядах, святах і церковних звичаях. Згідно з директивою Святійшого Синоду, західноукраїнський єпископат – архієпископ Львівський (і, тимчасово. Закарпатський) Макарій (Оксіюк) і єпископ Дрогобицький Михайл (Мельник) звернулися 28 січня 1950 р. зі спільним закликом до «возз'єднаного» духовенства здійснити шістнадцять заходів до «звільнення нарешті церковної служби і самих церков від латинських нововведень, що суперечать догмам і духу нашої материнської Церкви». Серед змін, що вимагались, було опущення з Символу Віри «і Сина» (filioque), відкинення догми Непорочного Зачаття і Чистилища; введення обов'язкових літургійних молитов за патріарха Московського, екзарха Київського і місцевого православного єпископа та звертання до пастви під час служби «і вас усіх, православних християн»; заміна греко-католицького антимінса православним; припинення поклоніння Євхаристії, усунення ікон св. Йосафата та інших католицьких святих, портретів греко-католицьких єпископів і т. ін. Істотним є те, що ці «шістнадцять пунктів» були опубліковані повністю тільки через 25 років. Перші спроби усунути «уніатські» привнесення з літургії та інших церковних служб почалися у міських парафіях Львова лише після від'їзду архієпископа Макарія; але в інших місцях заходи до «православізації» обряду натрапляли на опір «нововозз'єднаного» кліру (в тому числі єпископа Михайла Мельника з Дрогобицької єпархії) та обурення серед віруючих.

ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Смерть Сталіна у березні 1953 р., боротьба за владу в Кремлі та хрущовська кампанія десталінізації істотно вплинули на становище Греко-Католицької Церкви. Після смерті диктатора, за наказом Лаврентія Берії, на початку червня 1953 р. до Москви з Мордовії привезли митрополита Йосифа Сліпого. Берія намагався здобути собі підтримку в боротьбі за владу в Україні та інших неросійських республіках і тому ініціював боротьбу проти русифікації у Західній Україні. Його емісари розпочали таємні переговори зі Сліпим про нормалізацію радянських відносин з Ватиканом та легалізацію Греко-Католицької Церкви в Західній Україні. Переговори зі Сліпим були раптово перервані через арешт Берії. Після того як Сліпий відкинув поновні пропозиції КДБ зректися позиції митрополита взамін на волю і високий сан у

Православній Церкві, його ще раз засудили без свідків на адміністративне заслання до будинку інвалідів у Кузьмінці-Маклаково Красноярського краю, де він залишався на статусі напіввільного аж до нового арешту в червні 1958 р. Тим часом унаслідок радикальних хрущовських скорочень у радянській карній системі в 1955-1956 рр. декілька сотень греко-католицьких священників та монахів, які вижили, повернулися з таборів і заслань у Західну Україну. Серед них були два єпископи, Микола Чарнецький, редемпторист, котрий повернувся до Львова, та Іван Лятишевський, помічник єпарха Станіславського (Станіслав перейменовано у 1962 р. на Івано-Франківськ). Хоча єпископам було заборонено займатися пастирською діяльністю, вони далі виконували свої обов'язки, висвятивши в духовний сан багато священників. Чимало в минулому греко-католицьких священників, що служили тепер православним, просили єпископів відпустити їм гріхи та повернути до Церкви. Єпископ Чарнецький прийняв у 1956 р. важливе рішення таємно повернути їх через накладання епітимії і дозволити служити далі греко-католицькій пастві у Православній Церкві.

Щоб протистояти впливові греко-католицького священства, РПЦ влітку та восени 1957 р. зібрала конференцію священників з окремих галицьких єпархій, закликаючи їх активніше «підтверджувати свою православність», кинути виклик уніатському прозелітизму у відправах, відправляти служби та літургії відповідно до православного обряду тощо. Конференція благочинних Львівсько-Тернопільської єпархії у Почаєві, яка відбулася 1-3 жовтня 1957 р., постановила, що «чутки, які поширюються уніатськими фанатиками та іншими противниками православ'я про відновлення унії в західних областях, є вигадками наших ворогів, щоб ввести в оману невоzz'єднане священництво та віруючих Унія – це 23 знаряддя ворогів нашої Батьківщини». .

Десталінізація не означала відновлення Греко-Католицької Церкви, і тому репресії проти греко-католиків тривали. Деяких священників, що повернулися з ГУЛАГу, ще раз заарештували і щонайменше троє з них були наведені до Православної Церкви, коли їх поставили перед загрозою повторного ув'язнення.

Інші, такі, як о. Григорій Будзінський, відмовилися від пропозиції КДБ «восс'єднатися» і були повторно засуджені на примусові роботи.

На Закарпатті єпископ Олександр Хіра, амністований у вересні 1956 р., був знову заарештований у 1957 р. та засуджений на заслання у Караганду в Казахстані. Така доля чекала і монсеньйора Миколу Муранія, адміністратора Мукачівсько-Ужгородської єпархії, але йому вдалося відмінити покарання позовом.

У 1957 р. він повернувся на Закарпаття і керував підпільною Церквою аж до смерті у січні 1979 р.

Засланий митрополит Сліпий з 1957 р. зазнав посиленого адміністративного переслідування за дедалі ширші зв'язки з духовенством як на засланні, так і в Галичині. Деякі з пастирських листів Сліпого та окремі рукописні томи готованої ним «Історії Вселенської Церкви на Україні», які він передавав у Галичину через священників та мирян, що повертались із заслання, були перехоплені КДБ, і дехто з його заарештованих кур'єрів зламався під час допитів та свідчив проти митрополита. Після однорічного слідства в Красноярському управлінні КДБ, 19 червня 1958р. Сліпого забрали до Києва та засудили на закритому процесі 26 липня 1959 р. на сім років примусових робіт.

Незважаючи на невідступний нагляд КДБ та відновлення з 1957 р. наклепницької пропаганди, повернення до суворих законів сталінських років не було. Застосування терору проти Церкви стало вибіркоким і витонченішим. Зусилля влади

концентрувалися на тому, щоб перешкодити Церкві відновити ієрархію та священство в надії на те, що «уніатська проблема» розв'яжеться сама після смерті похилого віку єпископів та священників, котрі ще залишилися. Щоб забезпечити подальше існування Церкви, єпископи висвячувалися таємно. Перед смертю 27 листопада 1957 р., єпископ Станіславський Іван Лятишевський висвятив як свого наступника о. Івана Слезюка. Після смерті єпископа Миколи Чарнецького у Львові 2 квітня 1959 р. редemptористський ігумен Василь Величковський був призначений кандидатом на єпископа. Лише 4 лютого 1963 р.

в Москві митрополит Сліпий висвятив його єпископом Луцьким та призначив своїм місцеблюстителем у Львові.

Звільнення митрополита за наказом Хрущова (Сліпий був помилуваний 26 січня 1963 р. декретом Президії Верховної Ради СРСР) стало прямим наслідком відновлення дружніх відносин між папою Іваном XXIII і Москвою. Налагодження таких відносин почалося наприкінці 1961р., а в 1962р. представники Московського патріархату вже були спостерігачами на Другому Ватиканському соборі. Кульмінаційним моментом зближення стала зустріч американського посланця від президента США Джона Кеннеді та папи Івана XXIII Нормана Козенса з Хрущовим у грудні 1962 р. Під час зустрічі американський посланець передав папське прохання звільнити Сліпого. Хрущов дотримав обіцянки переглянути справу митрополита, «якщо є гарантія, що з цього не зроблять політичної справи» Сліпий покинув Москву 4 лютого 1963 р. у супроводі представника Ватикану монсеньора Йоганнеса Віллебрандса (після таємного висвячення Величковського вранці того ж дня). У Західній Україні принагідні репресії проти активних греко-католицьких священників тривали й після звільнення митрополита Сліпого. 4 квітня 1963р. єпископ Іван Слезюк був заарештований в Івано-Франківську та засуджений разом з Симеоном Лукачем на п'ять років за навчання нових кандидатів у священники. У другій половині 1963 р. каральні органи розкрили таємний греко-католицький монастир з десятьма монахинями, котрі працювали медсестрами у 31 львівській лікарні. Влітку 1964 р. підпільні студенти теології М. Скраль та В. Пальчинський були засуджені за організування нелегальної фотомайстерні, де виготовляли копії ікон та релігійні предмети. Того ж року вчитель М. Скраля, викладач теології, редemptорист о. Михайло Винницький був засуджений на три з половиною роки ув'язнення та п'ятирічне заслання.

Певне поліпшення відносин між Кремлем і Ватиканом збіглося з останньою фазою хрущовської «десталінізації» радянської церковної політики. РПЦ, яка найбільше скористала зі сталінських концесій у 1943-1946 рр., стала з кінця 1958 р. головним об'єктом антирелігійної кампанії Хрущова, незважаючи на повну підпорядкованість органам держбезпеки. До усунення Хрущова восени 1964 р. вона втратила п'ять із восьми духовних семінарій (разом із семінаріями в Києві та Луцьку), величезну більшість монастирів (зокрема, Києво-Печерську лавру) та дуже багато церков, навіть колишніх греко-католицьких храмів у Галичині; кілька «возз'єднаних» у 1945-1946 рр. молодих священників втратили парафії. Все це рішуче похитнуло авторитет Православної Церкви в Галичині та перекреслило сподівання «возз'єднаних» священників, що в лоні РПЦ вони збережуть греко-католицькі храми для своєї пастви. Певне число пенсіонованих місцевих православних священників потай повернулося до Греко-Католицької Церкви, деякі тому, щоб нелегальними службами та потребами доповнити свою мізерну пенсію від Московського патріархату. В селах,

позбавлених православних священників, віруючі стали більше покладатися на нелегальних греко-католицьких священників, запрошуючи їх хрестити дітей, вінчати молодят та хоронити померлих. Головним аргументом РПЦ перед владою проти дальшого закривання її церков у Галичині було твердження, що в спустошених антирелігійною кампанією районах зростає діяльність «антирадянської уніатської» Церкви, мандрівних греко-католицьких священників, монахів і монахинь та сектантів.

Намагаючись хоч би частково відновити свій вплив на церковну політику Кремля, Московський патріархат помітно посилив агентуру і пропагандистську діяльність за кордоном, почавши з вступу РПЦ у 1960 р. до Світової Ради Церков та інших екуменічних організацій, налагоджуючи в 1962 р. двосторонні взаємини з Ватиканом й іншими релігійно-церковними центрами, зокрема, по лінії прорадянської боротьби за мир, широко розгортаючи кампанію дезінформації про справжнє становище релігії та Церков у СРСР і беззастережної підтримки закордонної політики Кремля.

Головною спірною проблемою у відносинах Московського патріархату і Ватикану стала підпільна Українська Католицька Церква (УКЦ) в УРСР. Можна припустити, що програмою-максимум РПЦ у цьому плані було відречення папи від українських греко-католиків як крок до справжнього зближення між російським православ'ям і католицизмом, годі як програмою-мінімумом було втримати *status quo* та перешкодити використанню Ватиканом міжнародної розрядки для публічних домагань легалізації УКЦ. Московський патріархат, виступаючи водночас як представник радянської держави, сподівався, мабуть, на основі ближчих відносин з папською курією нейтралізувати вплив УКЦ в діаспорі на Ватикан та деморалізувати підпільну Церкву в Україні. Патріархат у дечому таки домогся свого під час понтифікату Павла VI, що збігся з брежнєвською добою.

Після сталінські роки також були свідками невеликого, але активного руху на периферії катакомбної Церкви, відомого з початку 1960-х рр. під назвою покутників. Наприкінці листопада 1954 р. покутники зосередилися спочатку біля гори села Середнього у Станіславській області, де нібито бачили видіння Діви Марії. Керований греко-католицьким священником Ігнатієм Солтисом (звідси первісна назва - «ігнатівці»), рух привернув до себе віруючих, відчужених радянським гонінням на греко-католиків та розчарованих Ватиканом через його зближення з Москвою. В кінцевому підсумку покутники виродилися у секту, яка поєднала апокаліптичні елементи католицизму (особливо «Попередження Фатіми»), народні традиції греко-католиків та український націоналізм в особливому «богословському вченні» відчуження, терпіння, спасіння.

Після арешту Солтиса в 1962 р. керівництво покутниками перейняв священник Антон Поточняк. Ще раніше покутники відреклися папи Івана XXIII, як «анти-папи», та порвали з підпільною Церквою, стверджуючи, що та примирилася з комуністичним режимом і зрадила народ та віру, наслідуючи «анти-папу» у Ватикані. У центрі доктрини цієї секти була віра у здійснення апокаліптичного пророцтва про те, що Сатана, вкорінившись у СРСР, перейняв владу над світом, і після смерті останнього «справжнього» папи Пія XII у жовтні 1958 р., захопив Рим. Оскільки вирішальна битва між Сатаною і Богом ведеться в Україні, то Пій XII «таємно призначив» Ігнатія Солтиса своїм наступником - Петром II («останнім папою»), а центр «справжнього» світового католицизму перемістився з Ватикану до «святої гори» в Середньому. Навернені видіннями Діви Марії, справжні католики повинні відректися «сатанинської» радянської системи, відмовитися від радянських паспортів, шкіл, праці

в радянських закладах, служби в радянській армії, перейти через «ступені покаяння», щоб заслужити спасіння до кінця світу, який, згідно з першим пророцтвом, мав прийти навесні 1962 р.

БРЕЖНЄВСЬКИЙ ПЕРІОД

Перші роки післяхрущовської доби принесли не лише значні послаблення антирелігійного тиску влади, а й деяке полегшення підпільній УКЦ. Розрядка у відносинах між Ватиканом та Москвою тривала за нового папи, Павла VI, котрий прийшов після Івана XXIII у червні 1963 р., і досягла апогею у січні 1967 р., коли до Ватикану прибув з візитом формальний керівник радянської держави, голова Президії Верховної Ради СРСР Микола Підгорний.

Не ставлячи публічно питання про визнання радянською державою Греко-Католицької Церкви, 23 грудня 1963 р. папа Павло VI проголосив висланого з СРСР митрополита Йосифа Сліпого верховним архієпископом Львівським для українців, а 22 лютого 1965 р. іменував кардиналом. Папа, проте, постійно відмовляв проханням українських католицьких владик призначити Сліпого патріархом з екстериторіальною юрисдикцією над УКЦ в діаспорі. Питання про український католицький патріархат, що його Москва й Московський патріархат вважали спробою зруйнувати розрядку між Кремлем і Ватиканом, у кінцевому підсумку вилилося у серйозне невдоволення Римською курією серед греко-католиків на Заході й було причиною ускладнення перспектив легалізації Церкви в Україні.

Повідомлення з України з 1965 р. до середини 1968р. відображали рівень стабілізації та поступового відродження Греко-Католицької Церкви. У Галичині та на Закарпатті на середину 1965 р. нараховувалось кількості священників (за іншими підрахунками, менше половини цих священників діяли активно). У 14 таємних релігійних будинках на 1967 р. було близько 240 сестер-василіанок, майже стільки ж сестер-служебниць. Були також менші згромадження сестер Святої Родина, святого Йосифа, святого Йосафата, Милосердя та інші. Як і раніше, ядро Церкви становили монаші чини: василіани мали 59 священників та 45-50 братів (1965), студити - 62 (1967), редемптористи - 54 (1967). До весни 1967р. єпископ Величковський нарахував 50 «відступників» (греко-католицьких священників, «навернених» у православ'я), котрих він таємно знову прийняв у лоно Церкви, як теж 40 нововисвячених священників та 20 питомців, що навчалися теології приватно (не враховуючи василіан). У відповідь на повторні відмови влади «реєструвати» їхні парафії, з 1965 р. греко-католики нелегально відкривають закриті греко-католицькі церкви в сільських місцевостях й запрошують священників з підпільної Церкви відправляти в них служби, захищаючи їх від міліції.

До квітня 1967 р. в Західній Україні було вже 88 таких фактично чинних греко-35 католицьких церков.

Номінально організація Церкви відображала структуру старої Галицької митрополії, очолюваної кардиналом Йосифом Сліпим. Від лютого 1963 р. аж до арешту у січні 1969 р. владика Василь Величковський служив екзархом верховного архієпископа з прямою відповідальністю за Львівську архієпархію; в його розпорядженні були два адміністратори, оо. Андріан Зофійовський та Іван Чорняк. У липні 1964 р. Величковський висвятив як свого наступника ще одного редемпториста, о. Володимира Стернюка (як титулярного єпископа Перемишля). Єпископ Іван

Слезюк далі служив в Івано-Франківську правлячим архиєреєм аж до своєї смерті 4 лютого 1973 р. Після звільнення з ув'язнення Слезюк таємно висвятив 30 листопада 1968р. свого помічника та наступника, василіанського священника Софрона Дмитерка. Частиною старої Перемиської єпархії, котра опинилася у складі СРСР, керував генеральний вікарій. Мукачівсько-Ужгородську єпархію, як і раніше, очолював через свого адміністратора о. Миколу Муранія висланий у Караганду єпископ Олександр Хіра . Були висвячені також таємні *ordinarii substituti* (єпископи), які мали перебрати єпископську владу лише в тому разі, якщо єпархіальна кафедра ставала вакантною. Ще до вигнання з СРСР митрополит Сліпий призначив кількох адміністраторів на обширні території Радянського Союзу, по яких були розкидані за роки сталінського терору кількасот тисяч українських католиків. Зокрема, василіанина о. Йосафата Федорика було призначено у Фрунзе (Киргизія) екзархом на Центральну Азію. На початку 1960-х рр. єпископ Олександр Хіра на засланні в Караганді висвятив його єпископом. Однак після семи років перебування у Центральній Азії єпископ Федорик поселився у Львові без дозволу на це вищої церковної влади. Його приїзд посилив напругу всередині Церкви.

Поповнення рядів священництва було для греко-католицької Церкви найгострішою проблемою через брак постійно діючих теологічних семінарій та репресії, що чигали як на викладачів, так і на студентів за нелегальні «пастирські» курси. Ряди кандидатів у священники здебільшого поповнювали колишні студенти теології, монаші новики, дяки, кваліфіковані робітники і часом студенти університетів. Одного чи декількох з них закріплювано за високоосвіченим священником, котрий забезпечував їх давніми підручниками, диктованими перекладами з латини чи інших мов і водночас доповнював їхню загальну освіту.

Після трьох-чотирьох років таємного навчання наполегливіших кандидатів екзаменувала комісія старших священників, і, якщо результати були успішними, їх висвячували. За деякими даними, до арешту в січні 1969 р. єпископ Величковський висвятив майже 80 священників.

Декілька кандидатів на священники навчалися у римо-католицьких семінаріях у Каунасі та Ризі, декому вдалося отримати бодай часткову освіту в православних семінаріях. Пізніше вони поверталися у лоно УКЦ. Як виняток лише один високоосвічений молодий православний священник, о. Михайло Гаврилів (котрий таємно повернувся до католицизму, навчаючись у Ленінградській духовній академії), відійшов від РПЦ у Галичині, щоб возз'єднатися з підпільною Церквою взимку 1979-1980 р. Більшість нових греко-католицьких священників, проте, компенсували брак теологічної освіти наполегливістю та побожністю і менше непокоїлися можливими репресіями, ніж ті, хто пережив сталінський ГУЛАГ.

У багатьох селах бракувало греко-католицьких священників. Повідомлення з України, що надійшло на Захід у середині 1970-х рр., описує становище віруючих у таких місцевостях: «В моєму селі немає священника, але люди приходять до церкви кожної неділі і разом з дяком співають утрєню та обідню... а па престіл кладуть засвічені свічки і чашу».

У більшості місць, де церкви без священників було закрито, віруючі збиралися й молилися під церквою. Було дедалі більше випадків, коли християнський похорон відбувався без священника.

В умовах, коли не було ефективної територіальної юрисдикції та санкцій місцевих єпископів, монастирська дисципліна допомагала підтримувати церковну

єдність і зменшувала до мінімуму можливість проникнення у лоно Церкви інформаторів та провокаторів КДБ. Що ж до єпархіального священства, то старші священники (висвячені до 1946 р.) визнавали владу місцевих єпископів, а молодші здебільшого вважали себе підпорядкованими єпископові, котрий їх таємно висвятив. Конфлікти з приводу пастирської «території» час від часу викликали суперечності, тим самим даючи певні можливості дезінформаторам та провокаторам, завербованим КДБ.

Органи держбезпеки пильно стежили за діяльністю окремих єпископів та священників (більшість з них так чи інакше ставали відомі КДБ). Нагляд за активними священниками, перлюстрація пошти та прослуховування телефонних розмов, періодичні допити, обшуки – застосовувалося будь-які засоби, щоб заволодіти достовірною інформацією. Дальшою метою КДБ було вишукування «слабких місць» у стосунках між священниками, підігрівання внутрішніх конфліктів у їхньому середовищі для розпалювання взаємних підозр та побоювань, властивих підпільному існуванню. На основі зібраної таким чином інформації радянські органи безпеки постійно намагалися залякати, шантажувати або підкупити деяких священників та мирських активістів, сподіваючись завербувати таємних інформаторів та провокаторів. Коли ж усі ці методи виявлялися неефективними, то працівники КДБ та обласні уповноважені Ради у справах релігії апелювали до наївності або честолобства окремих священників, обіцяючи поступки Церкві, як тільки будуть усунені «небажані» єпископи та настоятелі монастирів і якщо Церква зможе «довести», «очищуючи» себе й «чесно» співпрацюючи з органами безпеки, свою «справжню вірність» радянській державі. Така психологічна атака протягом кількох десятиліть на солідарність, дисципліну та єдність підпільної Церкви не була цілком безуспішною. Правні підстави для «законних» репресій проти Греко-Католицької Церкви в післяхрущовський період крім таємної «інструкції» щодо застосування законодавства про культи, виданої спільно Радою у справах РПЦ та Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. , давали два декрети, затверджені Президією Верховної Ради Української РСР 26 березня 1966 р. Влада могла застосувати дві альтернативні санкції проти «нелегальної» церковної діяльності. Перший декрет – «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культи» – встановив штраф за «ухилення керівників релігійних об'єднань від реєстрації цих об'єднань державними органами; порушення законно встановлених правил організації та проведення релігійних зборів, процесій чи інших культових церемоній; організацію та проведення служителями культу та членами релігійних організацій спеціальних зібрань для дітей та молоді...». Цей декрет часто застосовувало адміністративними комісіями місцевих виконавчих комітетів Рад для накладання штрафів на підпільних українських католицьких священників за відправлення служб у приватних помешканнях та проведення приватних обрядів хрещення, шлюбу та поховання.

Другий декрет – «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР» – уточнював санкції Кримінального кодексу хрущовського періоду за «порушення Закону про відокремлення Церкви від держави та школи від церкви» (1960). У ньому був залишений пункт Кодексу 1960 р. про покарання штрафом у розмірі від 50 карбованців до виправних робіт від року до п'яти з можливою конфіскацією майна за такі види діяльності, як: примусове збирання пожертвувань на користь релігійних організацій та служителів культу, виготовлення чи масове

розповсюдження відозв, листів, листівок або інших документів, що закликають до невиконання законодавства про релігійні культи; вчинення обманних дій, спрямованих на пробудження релігійних забобонів серед населення; організація та проведення релігійних зборів, процесій та інших культових церемоній, що порушують громадський порядок. Цей декрет був спрямований проти пастирських листів єпископів, проти священиків, котрі освячували місця появи Діви Марії, очолювали паломництва чи відправляли служби просто неба, щоб залучити більше віруючих (особливо в традиційних місцях паломництва греко-католиків), готували дітей до Першого Святого Причастя тощо.

26 листопада 1966 р. Рада у справах релігій (так стали називатися об'єднані в листопаді 1965 р. Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів) видала таємну вказівку про обов'язкове організування виконками міст та районів комісій партійно-державного активу «для сприяння виконанню законодавства про культи». Створені по всій Західній Україні, такі «добровільні комісії» мали допомогти обласним уповноваженим Ради у справах релігій, органам МВС та КДБ, антирелігійному пропагандистському апаратові у стеженні за «нелегальною діяльністю церковників та сектантів», а в Галичині – за підпільною Греко-Католицькою Церквою.

У таємній інструкції від 31 жовтня 1968 р. «Про облік, релігійних об'єднань, молитовних домів та споруд, а також про спосіб реєстрації виконавчими органами релігійних об'єднань та служителів культу» свідомо не згадано Греко-Католицьку Церкву в докладному списку «служителів культу», що мають право на «реєстрацію». Водночас інструкція зобов'язувала апарат Ради у справах релігій вести достовірні досьє на усі *de facto* чинні релігійні організації та «незареєстроване» духовенство, а також подавати відомості про максимальну кількість віруючих, що брали участь у нелегальних релігійних службах, порівняльні статистичні дані про такі зібрання (кожних три роки), місця, де відправлялися релігійні служби, і т. ін.

НАПРУЖЕННЯ ВСЕРЕДИНІ ЦЕРКВИ

Від 1960-х рр. Греко-Католицька Церква намагалася перебороти внутрішні напруження та тертя, породжені як давніми, так і новими суперечностями у її лоні, що посилювались особистими і груповими амбіціями, умовами підпільної діяльності та, без сумніву, маніпуляціями органів держбезпеки й апарату Ради у справах релігій.

Найгостріше стояло давнє спірне питання обрядової орієнтації Церкви. Як і раніше, воно ділило Церкву з одного боку, на «восточників», «обрядовців», обрядових «пуристів». Їх очолювали оо. редемптористи та студити і здебільшого одружені священики Львівської архієпархії. Їм протистояли «западники», обрядові консерватори, «римщуки», яких репрезентували оо. василіани та чимало неодружених священиків-«целебсів» з Івано-Франківської і колишньої Перемиської єпархій та їхні вихованці. «Пуристи» на чолі з владикою Величковським та архієпископом Стернюком намагались здійснювати реформи, які схвалив Другий Ватиканський собор і які підтримував верховний архієпископ Йосиф Сліпий та українська католицька ієрархія у діаспорі. «Консерватори», зважаючи на глибокий обрядовий консерватизм маси греко-католицьких вірних у Галичині, вважали літургійні реформи несвоєчасною «православізацією» релігійних традицій та розмиванням лінії, що розмежовує православ'я і католицизм та дезорієнтує рядових віруючих підпільної Церкви.

Суперечності між обома «таборами» мали й об'єктивні причини. На відміну від діаспори, невелика Римо-Католицька Церква в Галичині перестала загрожувати Греко-Католицькій Церкві обрядовою чи національною асиміляцією. Найбільшу загрозу для УГКЦ в краю становила РПЦ, яка у своїй пропаганді постійно покликала на зближення «уніатів» з Ватиканом, на обопільне визнання ними окремих таїнств, демагогічно дезінформуючи вірних греко-католиків по селах, що, мовляв, «вже немає різниці» між обома Церквами, що папа відцурався «уніатів» і т. ін. Третя, невелика, група священників, яких репрезентували о. В. Прокопів з Литви та здебільшого молоді священники, взагалі схилилися до найповнішого зближення з Римо-Католицькою Церквою (обстоючи, проте, українську літургійну мову та організаційну автономію).

Другим спірним питанням було ставлення до тих колишніх греко-католицьких священників, які під примусом, задля прожитку чи з інших мотивів перейшли на православ'я, отримуючи парафії у лоні РПЦ в Галичині та на Закарпатті, і просили знову прийняти їх потай до Греко-Католицької Церкви. Редемптористи схилилися до прийняття таких священників, після приватного покаяння, до Церкви, а навіть уважали можливим дозволяти їм продовжувати службу як формально православних парафіяльних священників, Василіани, навпаки, приймали лише публічне відречення від православ'я, доводячи, що дозволити «наверненим» далі провадити офіційну діяльність та користатися певними матеріальними благами православних парафіяльних священників є несправедливістю та деморалізуючим фактором щодо тих українських католицьких священників, котрі, попри великі особисті жертви, відмовилися перейти на православ'я й надалі терпіли нестатки через свій нелегальний стан. Вони закликали віруючих не відвідувати православні церкви й не визнавали законність православних таїн.

Третьою суперечністю, що поширилася на підпільну Церкву з української католицької діаспори на Заході, були розходження у питанні про ступінь автономії Греко-Католицької Церкви від Ватикану, а також про законність і юрисдикцію патріаршого титулу, прийнятого в 1975 р. кардиналом Сліпим усупереч відмові папи піднести УКЦ до статусу патріархату. Тоді як редемптористи, студити та львівські єпархіальні священники підтримували лінію патріарха Йосифа, василіани і багато священників Івано-Франківської та більшої частини Перемиської єпархій вважали патріарший титул Сліпого самовільним і неканонічним виламом із дисципліни та канонічної єдності з Католицькою Церквою.

Четвертим спірним питанням була стратегічна лінія Церкви у ставленні до радянської влади. Тут розділення не було таке чітке, як у трьох перших питаннях. Старше духовенство переважно намагалося дотримуватися неактивного, неполітичного характеру діяльності, щоб не спровокувати репресій властей. Воно вірило, що Ватикану кінцевому підсумку здобуде *modus vivendi* Українській Церкві. Молодше духовенство і багато мирян схилилися до активнішої політичної діяльності й, починаючи з 1980-х рр., не криючись кидали виклик радянській забороні УКЦ, заохочуючи до масових релігійних зібрань, публікуючи за кордоном і в самвидаві дані про переслідування Церкви, організовуючи петиції й протести.

Перші три суперечності дуже розділили Церкву. Чин василіан вимагав виходу з-під юрисдикції екзарха не лише у справах внутрішнього порядку, а й стосовно пастви та місцевостей, котрі обслуговував. Після приїзду до Львова єпископа василіан Йосафата Федорика ці суперечності посилилися, і врешті він незалежно висвятив щонайменше двох єпископів (зокрема Павла Василика – у травні 1974 р.) без

територіальної юрисдикції.

Апарат КДБ, особливо численний у Галичині, вже тривалий час намагався поглибити ті суперечності й маніпулювати ними. У середині 1970-х рр. було сфабриковано нібито потай знятий фільм, що мав на меті скомпрометувати й очорнити архієпископа Володимира Стернюка і спонукати до його усунення. Спокушаючи декого надією на легалізацію Церкви або, принаймні, «реєстрацію» окремих парафій в обмін на відкрите звинувачення архієпископа Стернюка, органи держбезпеки одних священників залякували, інших підштовхували на дії, які б ламали дисципліну та солідарність Церкви. Провокація, проте, не вдалася.

Існування Церкви протягом сорока років підпілля та постійного неспокою засвідчило її духовну силу та підтримку, яку вона мала в народі.

МАРНІ СПРОБИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЦЕРКВИ

Попри жорстокі переслідування у 1965-1966 рр. і нові репресії проти політичного правозахисного руху в Україні, деякі рішучі греко-католицькі священники, починаючи з 1966 р., випробовували «толерантність» радянських органів, відкрито правлячи літургії у неділю та основні свята в недіючих церквах Галичини, привертаючи дедалі більше віруючих. Зустріч Миколи Підгорного з папою Павлом VI 30 січня 1967 р. стимулювала ілюзії щодо близького успіху у ватикано-радянських переговорах про легалізацію Греко-Католицької Церкви в Галичині. До серпня 1967 р. українські католики відкрили в Галичині близько двохсот церков.

Проте численні прохання про «реєстрацію» українських греко-католицьких парафій були відкинуті владою. У липні 1967 р. КДБ та обласний уповноважений Ради у справах релігій повідомили єпископа Величковського, що:

1) дії греко-католицьких священників (відкривання церков, публічні богослужіння, проповіді) незаконні та протидержавні, і ті, що вдаються до них, будуть каратися ув'язненням строком від 3 до 10 років;

2) греко-католицькі громади не можуть бути зареєстровані, бо Греко-Католицька Церква, як зрадниця, союзниця німців, скомпрометована, осуджена народом і ліквідована;

3) поодинокі українці-католики можуть відвідувати костели;

4) під іншою назвою, наприклад католики східного обряду, "українські католики" теж не будуть зареєстровані і визнані, бо немає відповідного закону;

5) у всіх тих діях криється український націоналізм.

Нехтуючи попередження, найактивніші священники далі відправляли церковні служби просто неба. Відновлення Греко-Католицької Церкви в сусідній Чехо-Словаччині в червні 1968 р. (це відновлення не відмінили після радянської інтервенції у серпні) та повернення до неї переважної більшості парафій, захоплених у 1950 р. підтримуваною державою Православною Церквою, додало наснаги греко-католикам у Галичині. Кардинал Сліпий, висланий з СРСР глава Греко-Католицької Церкви, звернувся у 1968 р. з меморандумом до Президії Верховної Ради Української РСР з проханням про легалізацію Церкви.

Як і в 1957 р., перспективи виходу Церкви з підпілля змусили РПЦ у 1968 р. просити захисту в держави. Для зміцнення свого становища в Західній Україні Православна Церква отримала дозвіл у 1968р. опублікувати молитовник українською мовою та віднови їй видання україномовного місячника «Православний вісник»,

закритого 1963 р., під час хрущовської антирелігійної кампанії.

У жовтні 1968 р., незабаром після придушення «празької весни», почалася нова хвиля репресій проти УКЦ. Органи держбезпеки провели обшуки помешкань єпископів Василя Величковського та Володимира Стернюка, а також помешкань щонайменше десяти інших провідних священиків та декількох монахинь. Релігійна література. Святі Тайни, апаратура для звукозапису, обладнання для фотокопіювання, документи, богослужбові предмети, ризи, архіви та фонди було конфісковано. Пізніше того ж року каральні органи заарештували таємно висвячених священиків о. Петра Городоцького у Львові та о. Романа Бахталовського в Коломиї, а 27 січня 1969 р. – єпископа Василя Величковського. Городоцький та Бахталовський були засуджені на початку осені 1969 р. на три роки «за порушення законодавства про культи». Єпископ Величковський, після триденного суду у Львові на початку листопада 1969 р., був засуджений на три роки суворого тюремного режиму за «злочини», що полягали у написанні у 1965-1967 рр. манускрипту «Історія чудотворної ікони Богоматері Неустанної Помочі», розмноження та розповсюдження релігійної літератури, за набір та навчання кандидатів на священиків (на початку 1968 р. КДБ було викрито підпільну греко-52 католицьку семінарію для заочних студентів у Львові та Тернополі).

По селах недіючі церкви, що використовувалися для підпільних служб українськими католиками, були або зруйновані місцевою владою, або передані для світського вжитку; декілька церков перетворено в антирелігійні (передовсім антиуніатські) музеї. У деяких районах такі дії спровокували сутички міліції з віруючими; в окремих випадках нелегальні священики були побиті чи тимчасово затримані. На священиків, котрих затримали під час проведення служби, було накладено високі штрафи. У листопаді 1969 р. в селі Пиняни Самбірського району влада мусіла викликати військову допомогу, коли спроба міліції заарештувати священика, котрий проводив службу в «закритій церкві», вилилася у масове обурення.

Відновлення репресій проти Церкви збіглося з нападками на політичних дисидентів в Україні. Москва із занепокоєнням сприйняла курс українських дисидентів на захист прав Греко-Католицької Церкви.

Унаслідок широкої кампанії, розгорнутої брежнєвським режимом проти «українських націоналістів», Петро Шелест та його прибічники у 1972 р. були усунені від керівництва Компартією України. Секретарем з ідеології ЦК КПУ було призначено Валентина Маланчука, відомого своїми частими нападками на «український буржуазний націоналізм» та «уніатство». Згідно з повідомленням самвидаву, Маланчук доповів у Політбюро ЦК КПУ, що «католицька церква в Західній Україні не ліквідована повністю і що партія повинна приділяти більше уваги боротьбі з нею, бо вона [Католицька Церква] завжди була авангардом українського націоналізму».

Початок 1970-х рр. засвідчив помітне зростання наклепницьких та залякувальних антиуніатських публікацій, багато з яких були підготовані ветеранами антиукраїнських кампаній КДБ, передовсім такими сумнозвісними чекістами, як Сергій Тарасович Даниленко (псевдонім С. Т. Каріна) та Клим Дмитрук (псевдонім К. Є. Гальського).

Нові нападки на Греко-Католицьку Церкву поділили греко-католицьке духовенство в поглядах на питання про її легалізацію. Дехто примирився з думкою, що режим ніколи не визнає УКЦ і що будь-які «компромісні» рішення, пропонувані КДБ на постійних допитах активного духовенства, – це пастка, щоб поділити, деморалізувати та зруйнувати підпільну Церкву. Інші шукали якогось *modus vivendi*,

сподіваючись на майбутнє порозуміння між Ватиканом та Москвою щодо статусу УКЦ, щоб врешті усвідомити, що ближче порозуміння між православними та католиками РПЦ трактувала як відвернення Ватикану від унії. Особливо деморалізуючою для підпільної Церкви була невдача кардинала Віллебрандса, котрий представляв Ватикан на соборі РПЦ у червні 1971 р.: у присутності кардинала й усупереч його намаганням висловити протест було затверджено ліквідацію Греко-Католицької Церкви у 1946 р. під гаслом «возз'єднання».

У 1972 - 1973 рр. українські католики зверталися до уряду з численними проханнями у справі легалізації Церкви, але страх перед репресіями завадив зібрати під ними багато підписів. Одна з петицій, що була подана до Москви у 1972р. делегацією зі Стрия у Галичині, містила лише 80 підписів; інше звернення, подане в лютому 1963 р. делегацією, яку очолював о. Володимир Прокопів, підписало 1200 осіб. У Москві В. Прокопову сказали: «Чому ви не реєструєте своєї Церкви? Якщо ви не хочете латинської (римо-католицької), то реєструйте її як автономну одиницю, але подайте нам ваше кредо, умови, на яких ми зможемо її зареєструвати.» Деякі священники погодилися на умови, що «коли Католицька Церква Слов'янського обряду розпочне свою діяльність, то вона буде підпорядкована єпископам, призначеним Папою згідно домовленості з радянським урядом. Навчання молодих священників [здійснюватиметься] у [римо-католицьких] семінаріях в Прибалтійських [республіках]. Інші умови будуть такими ж, як і у Католицькій Церкві римського обряду». Та в кінцевому підсумку ініціатива о. Прокопова у справі реєстрації на цих умовах не знайшла широкої підтримки серед духовенства, котре розглядало її як ще одну спробу провокації з метою розбити Церкву зсередини.

Тим часом, після відбуття тюремного строку ув'язнення у січні 1972 р., єпископові Василю Величковському, здоров'я котрого вже було знищене суворими умовами ув'язнення в Комунарську на Донбасі, дозволили покинути СРСР (після декількох місяців перебування у Римі його перевезли до Канади, де він помер 30 червня 1973 р.).

Наступник Величковського Володимир Стернюк, як уже згадувалося, став об'єктом постійного нагляду, наклепів та шантажу радянських органів безпеки, що безуспішно намагалися схилити його до співпраці з КДБ або, принаймні, змусити відмовитися від свого становища на користь «піддатливішого» ієрарха.

5 грудня 1973 р., наступного дня після смерті єпископа Івано-Франківського Івана Слезюка, КДБ було заарештовано його наступника єпископа Софрона Дмитерка. 1973 р. було ув'язнено ще декількох священників, у тому числі о. Івана Кривогота о. Петра Чучмана. Від першої половини 1975р. почастишали жорстокі напади на активне українське духовенство. Було знайдено двох по-звірячому вбитих підпільних священників - о. Михайла Луцького та о. Івана Лучкова. Це мало б служити своєрідним попередженням підпільним священникам. 16 січня 1975р. знову заарештовано одного з найактивніших священників підпільної Церкви редемпториста Михайла Винницького й 31 червня (напередодні Гельсінської конференції) засуджено на п'ять років ув'язнення та три роки заслання за нелегальну пастирську діяльність.

Підсумковий акт Гельсінської конференції «Про безпеку та співробітництво в Європі» став важливим кроком до міжнародного контролю за дотриманням Радянським Союзом прав людини, особливо права на свободу совісті. Гельсінський процес, з його регулярними оглядовими конференціями, формуванням закордонних офіційних органів для нагляду за виконанням Гельсінської . (угоди, та створення

неофіційних гельсінських груп усередині СРСР (Українська Гельсінська Група була створена в листопаді 1976 р.) відкрили підпільній Греко-Католицькій Церкві, найбільшому забороненому релігійному угрупованню в СРСР, можливості для інтернаціоналізації питання про її переслідування. Починаючи з оглядової Белградської конференції восени 1977 р., питання про постійне обмеження релігійних прав українських католиків прямо чи посередньо порушувалося в американських, канадських та ватиканських виступах і документах; тим самим радянський уряд змушувалося задумуватися над тим, як зняти проблему Греко-Католицької Церкви з порядку денного відносин між Сходом і Заходом.

Одним із наслідків участі Радянського Союзу в гельсінському процесі було зведення законодавчих актів про культу в єдиний «Закон про релігійні об'єднання», прийнятий Президією Верховної Ради Української РСР 1 листопада 1976 р. Цей закон відтворював положення російського закону 1975р. – переробленого законодавства 1929 р. «Про релігійні культу», до якого внесли деякі елементи таємних інструкцій 1961 та 1968 рр. (не припиняючи при цьому їх дії). «Закон про релігійні об'єднання» був, власне кажучи, вдосконаленою формою ухиляння від зобов'язань Підсумкового Гельсінського акта щодо свободи совісті, а не спробою піднести радянське законодавство до рівня міжнародних норм.

Весною 1978 р. було зроблено ще одну, мабуть, підказану органами держбезпеки, спробу домогтися визнання у формі «римо-католицької Церкви східного обряду». Було створено ініціативну групу в складі священників оо. Василя Каваціва, Романа Єсипа, Володимира Прокопова, Ломанчака та Грицишина. Вони склали проект статуту цієї Церкви, який передбачав проведення римо-католицької служби церковнослов'янською або українською мовами, призначення папою римо-католицького єпископа з Литви для керівництва новою Церквою, в обов'язки якого входило б, своєю чергою, призначати священників на парафії, а також обмеження діяльності священника до відправи богослужень та здійснення обрядів (фінансові й адміністративні питання були б, згідно із законом, у віданні парафіяльних виконавчих комітетів). 5 червня 1978 р. проект статуту був переданий до Ради у справах релігій в Москві. Невідомо з яких причин, але спроба ця, на щастя, не була успішною. Натомість у разі її позитивного розв'язання у Греко-Католицькій Церкві стався б розкол. Утім, при зволіканні властей проект був приречений через непевність майбутньої східної політики Ватикану. 6 серпня 1978 р. помер папа Павло VI. Після раптової смерті його наступника Івана Павла I 29 вересня, 16 жовтня папою було обрано польського кардинала Кароля Войтилу, який прибрав ім'я Івана Павла II.

ІВАН ПАВЛО II ТА КОНФРОНТАЦІЯ МІЖ МОСКВОЮ І ВАТИКАНОМ З ПРИВОДУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Прихід до влади в жовтні 1978 р. кардинала Кароля Войтили ознаменував початок активнішої політики Ватикану на користь УКЦ в СРСР. Підозри Москви щодо намірів нового папи підтвердилися його листом до кардинала Йосифа Сліпого від 19 березня 1979р. з нагоди наближення тисячоліття хрещення Русі-України. У листі, що закликав українських католиків до святкування тисячоліття разом із Римом, Іван Павло II підтвердив законність Берестейської унії 1596 р. і засвідчив пошану українському католицькому єпископату, духовенству та віруючим – усім, «хто терпів біди та несправедливості Христа ради» й виявив «вірність Христові та Церкві». Папа закликав

православних виявити справжній єкуменічний дух і «проявити особливу пошану до вашої [Української Католицької] Церкви». Посередньо звертаючись у листі до радянського уряду, він згадав Загальну декларацію прав людини і закликав держави дозволити «кожному віруючому сповідувати свою віру, а також бути активним учасником тієї церковної спільноти, до якої він належить».

Як свідчить німецький дослідник східної політики Ватикану Ганс-Якоб Штеле, лист папи до Сліпого «викликав обурення та занепокоєння» в секретаріаті християнської єдності, яким керував кардинал Віллебрандс, та ворожу реакцію Кремля. Московський патріархат негайно відкликав раніше планований в Одесі IV Богословський колоквиум з Римо-Католицькою Церквою. 4 вересня 1979 р. керівник відділу зовнішньоцерковних відносин патріархату митрополит Ювеналій написав листа до кардинала Віллебрандса, погрожуючи «публічною критикою Папи, якщо найближчим часом не буде уточнено значення листа Папи до Сліпого». Незадоволена дипломатичною відповіддю Віллебрандса, Москва висловила протест знову, після того, як папа скликав Надзвичайний світовий синод українських католицьких єпископів навесні 1980 р. і затвердив обраного синодом архиєпископа Мирослава Любачівського коад'ютором з правом наступництва верховного архиєпископа Львівського, підтверджуючи тим самим неперервність греко-католицької митрополії у Галичині.

Протистояння між Москвою і Ватиканом досягло найвищої точки, коли було ще раз скликано синод українських єпископів у Римі. На ньому прийнято резолюцію від 2 грудня 1980 р., що проголошувала Львівський собор 1946 р. канонічно недійсним і таким, що втратив законну силу (цю пропозицію УКЦ обстоювала завжди, але цього разу резолюція була ухвалена в присутності папського представника, кардинала Рубіна, префекта конгрегації для Східних Церков, та могла бути інтерпретована як схвалена самим папою). Відразу після неофіційної публікації цього документа патріархат відправив митрополита Ювеналія до Риму, але йому не вдалося домогтися відмови папи від резолюції. І тоді патріарх Пімен 22 листопада 1980 р. написав послання до папи Івана Павла II, у якому підкреслив: «Я настійно прошу й наполягаю, щоб Ваша Святість визнали не лише незаконність цієї декларації, а й довели до відома церков, що Ваша Святість не схвалює і не підтримує напрям, обраний українськими католицькими єпископами».

Погроза Московського патріарха розірвати «єкуменічний діалог любові» з Римом, мабуть, викликала гострі дебати в лоні курії про пріоритети політичних і церковних відносин Ватикану з Москвою та їх вплив на становище Римо-Католицької Церкви в межах радянської імперії. Відповідь папи, яка надійшла лише 24 січня 1981 р., мала компромісний характер, що, певна річ, не задовольняло ні Московський патріархат, ні українських католиків. Повторюючи в основному відповідь, яку на словах дав кардинал Рубін митрополитові Ювеналію, відповідь папи була примирливою, але неоднозначною: «Папський престол, твердо стоячи на позиції, якої завжди дотримувався стосовно прав Української Католицької Церкви, шкодує, що комюніке про уневажнення рішень «Львівського Собору» появилось в пресі, ще поки я мав можливість ознайомитися з документами. Тому [Святий Престол] негайно повідомив всіх нунціїв в країнах, де існують українські католицькі громади, про те, що ці тексти не отримали схвалення [Ватикану] і позбавлені будь-якого офіційного характеру. Водночас наказано не публікувати і не розповсюджувати ці документи. Про них не було жодної згадки в офіційних публікаціях Святого Престолу».

Московський патріархат цією відповіддю не був задоволений. Символічно, Ювеналія звільнили з посади відповідального за міжнародні відносини РПЦ. На початку квітня згадані два конфіденційні листи в односторонньому порядку були опубліковані відділом міжнародних церковних зв'язків Московського патріархату – ймовірно, для того, щоб показати в непривабливому світлі постать папи перед українськими католиками (обидва листи були приховані від кардинала Сліпого). А тим часом патріархові вдалося використати цю кризу для досягнення офіційної згоди властей у грудні 1980 р. на святкування тисячоліття хрещення Русі.

Випади проти папи, які радянська преса почала в 1980р., не залишили жодного сумніву, що в особі Івана Павла II Москва побачила розумного і небезпечного ворога світового комунізму, як безсумнівним було для неї й те, що «взявшись за відродження впливу католицької церкви [у Східній Європі], папа безумовно взяв курс на реабілітацію дітища [Ватикану] – Української католицької церкви».

Виступаючи на Всесоюзній конференції з національних проблем у Ризі в червні 1982 р., Леонід Кравчук, тодішній завідувачий відділом пропаганди ЦК КПУ, виявив стурбованість влади впливом нової ватиканської східної політики на віруючих в Західній Україні.

«Розрахунок робиться на те, – наголосив він, – щоб воскресити уніатство і використати його в ролі релігійно-націоналістичної опозиції, об'єднати під прикриттям релігії всі антирадянські елементи, стимулювати релігійне дисидентство.

Ми маємо докази, що в республіці, зокрема її західних областях, пропаганда Ватикану і інших буржуазно-клерикальних та клерикально-націоналістичних центрів знаходить відгук у певного числа слухачів. Серед них католики, колишні уніатські священики і монахи, націоналістично настроєні особи. Під впливом ворожої пропаганди активізувалася діяльність католицького кліру. Колишнє уніатське духовенство постаралося розгорнути психологічну підготовку віруючих до виступу з домаганнями відновити діяльність уніатської церкви. Взято курс на підготовку нових уніатських служителів культу і монахів з числа молоді».

Останні роки брежнєвської епохи та перехідні періоди правління Юрія Андропова і Константина Черненка були позначені посиленням таємного нагляду та почастішанням нападок на всі форми інакомислення, а також розширенням масштабів так званої контрпропаганди проти впливів з-за кордону, таких, як «антиросійський націоналізм, католицизм, релігійний фундаменталізм, сіонізм та американський імперіалізм». З того часу, коли Захід осудив вторгнення Радянського Союзу в Афганістан, починається поступове зближення Кремля і РПЦ на ґрунті «патріотизму», а заборонена УКЦ зазнала нових репресій. У першій половині 1980 р. було знайдено вбитими трьох греко-католицьких священиків: оо. Антонія Гургулу, Івана Котика та Євгена Восикевича. У січні 1981 р. знову було заарештовано керівника «покутників» Ігнатія Солтиса (він уже проголосив себе і новооб'явленим «українським» Ісусом Христом) та засуджено на п'ять років ув'язнення та п'ять років заслання. У березні КДБ було заарештовано оо. Василя Каваціва та Романа Єсипа; у жовтні їх засудили на п'ять років примусових робіт та три роки заслання. Органи держбезпеки стали застосовувати нові, витонченіші способи проникнення у лоно підпільної Церкви дезінформаторів для її розколу, підриву довір'я до неї за кордоном.

На початку 1980-х рр. дехто з молодших політизованих священиків і мирян почав нові спроби поширення за кордоном інформацій про переслідування УКЦ та намагання домогтися її легалізації. У вересні 1982 р. в Західній Україні було створено

«Ініціативну групу для захисту прав віруючих та Церкви», яку очолив Йосиф Тереля. Після його арешту 1982 р., керівництво групою перейшло до Василя Кобрини, якого теж заарештували в листопаді 1984 р. та засудили на три роки примусових робіт. Починаючи з 1984 р., ініціативна група почала нерегулярне розповсюдження самвидавної «Хроніки Католицької Церкви в Україні» – суміші фактів і добромисних вигадок, редактором якої переважно був Йосиф Тереля, що проголосив себе главою невизнаного єпископатом УКЦ так званого Центрального комітету українців-католиків.

Однією з причин виникнення руху за легалізацію УКЦ (його початок припав на дуже несприятливий час) було відчуття поглиблення кризи всередині Церкви, викликаній старінням та смертю ієрархів і духовенства, які отримали освіту ще до заборони унії і яких не могли замінити молоді, менш освічені священики. Іншою причиною було занепокоєння тим, що після сорока років заборони Церкви дедалі більше «прихованих» католиків, які ходили до православних церков, відчувувалися від УКЦ.

Наприкінці 1970-х рр. померло декілька ієрархів УКЦ. Зокрема, 12 січня 1979 р. відійшов монсеньйор Микола Мураній, управляючий Мукачівсько-Ужгородською єпархією, а 26 травня 1983 р. не стало єпископа Олександра Хіри, який проживав на засланні в Казахстані. Його наступником став єпископ Іван Семедій, апостольський адміністратор єпархії. Єпископ Йосафат Федорик помер 28 грудня 1979 р., його відхід багато в чому прискорила афера о. Бернардо Вінченцо. На його місце єпископ Івано-Франківський Софрон Дмитерко висвятив ще одного василіанина, єпископа Якова Тимчука, який помер 20 грудня 1988 р. У Львові архієпископ Володимир Стернюк 1983 р. хіротонізував редемпториста Филимона Курчабу як свого помічника. Було таємно висвячено ще декількох єпископів, щоб забезпечити неперервність ієрархів у всіх єпархіях.

Тим часом у Римі 7 вересня 1984 р. помер верховний архієпископ Львівський кардинал Йосиф Сліпий. Його смерть – після сорока років керівництва УКЦ – означила відхід з історичної арени вольового, харизматичного релігійного та національного провідника, авторитет якого єднав Церкву в Україні та в діаспорі, а могутній, часом докірливий голос дозволяв почути «мовчазну Церкву» як у Ватикані, так і на Заході. Наступником Сліпого став архієпископ Мирослав Іван Любачівський, якої о папа призначив кардиналом 25 травня 1985 р.

Прихід до керівництва Компартією в СРСР Михайла Горбачова та боротьба за економічні реформи («перебудова») уможливили низку політичних поступок, що, своєю чергою, викликало сильний опір консервативних (та політично заляканих) елементів партійно-державної бюрократії, в тому числі Володимира Щербицького та його «команди» в Компартії України. Однією з позитивних сторін горбачовських реформ було звільнення протягом 1986-1987 рр. майже всіх політичних та релігійних в'язнів, котрі, вийшовши на волю, створили кістяк відновленого руху за громадянські, національні та релігійні права в Україні. Поступово відпала загроза масових репресій, і активісти підпільної Церкви ставали сміливішими та голоснішими, випробовуючи межі горбачовських реформ відновленням ініціативної групи наприкінці 1987 р. – після того, як Тереля від'їхав до Канади, – у формі Комітету захисту Української Католицької Церкви, який очолив дисидент Іван Гель. Комітет почав видавати позацензурний журнал «Християнський голос». Скориставшись перевагами «гласності», українські католицькі активісти розпочали кампанію за відновлення

церковного status quo до 1945 р.: організовували богослужби просто неба для великих груп віруючих католиків, особливо в місцях паломництва, збирали підписи під петиціями з вимогами відкрити позамикані владою українські католицькі церкви, завершити реабілітацію та легалізацію Церкви і закликали до громадянської непокори в боротьбі за конституційне право українських католиків користатись свободою совісті та релігії. Шукаючи підтримки серед оборонців релігійних та громадянських прав за межами України, Комітет постачав ліберальні російські газети та західні засоби масової інформації дедалі більшою кількістю письмових, аудіо- та відеоматеріалів про факти масового руху за відновлення Греко-Католицької Церкви та про репресивні контрзаходи властей. На початку серпня 1987 р. невелика група українського католицького духовенства, монахів і мирян, в тому числі єпископ Павло Василик, оголосила, що вони «залишають підпілля», і закликала папу «підтримати усіма можливими способами Українську Католицьку Церкву в СРСР».

Згодом до вимоги легалізації приєдналися інші українські католицькі владики – архієпископ Володимир Стернюк і його помічник Филімон Курчаба у Львові, єпископи Софрон Дмитерко - в Івано-Франківську та Іван Маргітич (висвячений у 1987 р. для Закарпаття). З папою Іваном Павлом II, який часто виступав в обороні українських католиків, були пов'язані великі надії у зв'язку зі святкуванням тисячоліття хрещення Русі-України. Папа, який святкував тисячоліття разом з українськими католицькими ієрархами та паломниками в Римі в липні 1988 р., обумовив свій майбутній візит до СРСР пастирським відвіданням УКЦ і домігся свого роду символічної плати за те, що делегував високодостойників курії на святкування тисячоліття у Москві та Києві. Цією платою була офіційна зустріч кардиналів Казаролі та Віллебрандса з делегацією УКЦ на чолі з єпископами 69 Курчабою та Василюком, що відбулася у Москві 10 червня 1988 р.

Але влада в Москві й, особливо, в Україні, як і речники Московського патріархату, зокрема митрополит Київський Філарет (Денисенко), котрі довго заперечували існування УКЦ і відмовляли цій Церкві у праві на визнання, почали доводити, що це «внутрішня проблема» РПЦ, котра, у свою чергу, противиться будь-яким змінам у status quo в Західній Україні. Водночас різні офіційні чинники наполягали на тому, що «так звана УКЦ» є не релігійною, а «суто політичною», «націоналістичною» та «сепаратистською» організацією і тому не може бути зареєстрована. Вони натякали натомість на можливість легалізації Церкви, якщо вона відречеться від «націоналістичних» керівників за кордоном і місцевих «екстремістів» та «доведе» свою «лояльність» державі.

РПЦ (статус її значно зміцнився з 1987 р.) активно виступала на офіційному рівні як всередині країни, так за кордоном проти того, щоб відмінити здійснену в сталінські часи заборону УКЦ. З осені 1988 р. влада zareагувала па численні прохання про легалізацію УКЦ, передаючи закриті «уніатські» церкви в сільських місцевостях наспіх створеним православним «двадцяткам» у переважно греко-католицьких громадах. Проти українського католицького духовенства та мирян застосовувано нові репресивні декрети, прийняті влітку 1988 р., щоб запобігти «несакціонованим прилюдним зібранням та маніфестаціям». На них накладали високі штрафи та адміністративні стягнення, для жорстокого розгону віруючих греко-католиків кидали новостворені війська «спеціального призначення», незважаючи на небачений досі розголос та масову підтримку боротьби українських католиків за відновлення легального статусу їхньої Церкви в СРСР. Вже з початку 1989 р. було зрозуміло, що

процес повного виходу УКЦ з підпілля та її фактичної легалізації – питання найближчого майбутнього, і його може зупинити лише поворот радянської системи до тоталітарної контрреволюції та нової «холодної війни».